

Kovács Zsuzsa – Lelkes György

A KSH Könyvtár 1945 előtti magyar és magyar vonatkozású térképei

A KSH Könyvtár több mint 14 500 darabból álló térképgyűjteménye 3749 darab 1945 előtti térképet tartalmaz. Cikkünkben – nagy vonalakban – 2112 darab 1945 előtti magyar és magyar vonatkozású térképről adunk áttekintést (e térképeink az 1945 előttiak 56%-át teszik ki). Ezek között tisztességes számban szerepelnek a statisztikai hivatal hajdani térképészeti osztálya által készített térképek. A könyvtár kötelezpéldány-jogosultsága révén más kiadók által közreadott térképek is jelentősen bővítették az állományt.

A statisztika és a térképek

Magyarországon a XVIII. század második felében kezdődött el a komolyabb térképészeti tevékenység. Ennek egyik úttörő alakja *Görög Demeter* (1760–1833), aki tervbe vette részletes térképek kiadását Magyarországról és megyéiről. A munkálatok hosszú időt vettek igénybe, de végül sikerült megjelentetni a térképeket. Könyvtárunk büszkén őrzi ezeket a sok nehézség ellenére is kiadott dokumentumokat.

Hazánkban a XVIII. század második felében megindult a statisztikai munka is. A statisztikának és a térképészetnek már ekkor is voltak szoros kapcsolatai, de igazán a XIX. században teljesedtek ki. Az *Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal* térképészeti tevékenységét mindmáig őrzi az általa kiadott értékes térképek. Kartográfusok, térkép-szerkesztők és statisztikusok is felhasználták a hivatalos magyar statisztika eredményeit. Ebből az időszakból sok kartogram (a különböző földrajzi területek valamilyen szempont alapján meghatározott statisztikai adatait bemutató térkép) származik.

Ezek elkészítésében különösen *Hátsek Ignác* (1828–1902), a század nagy térképésze jeleskedett. Olmützben és Budán végezte el a műegyetemet. Az 1848–1849-es szabadságharcban főhadnagyként vett részt. Fogságba esett, majd szabadulása után a bécsi földrajzi intézetben vállalt munkát. 1867-től Budapesten dolgozott, először a kereskedelemügyi minisztériumban, majd a statisztikai hivatalban, ahol a térképészeti részleg vezetője

lett. Munkásságának kiemelkedő részét alkotják a népszámlálási, gazdasági adatokat megjelenítő tematikus térképek (1. ábra). Ezek mellett számos egyházmegyei térképet és várostérképet készített, amelyek szintén kiemelkedő jelentőségűek a honi kartográfiában.

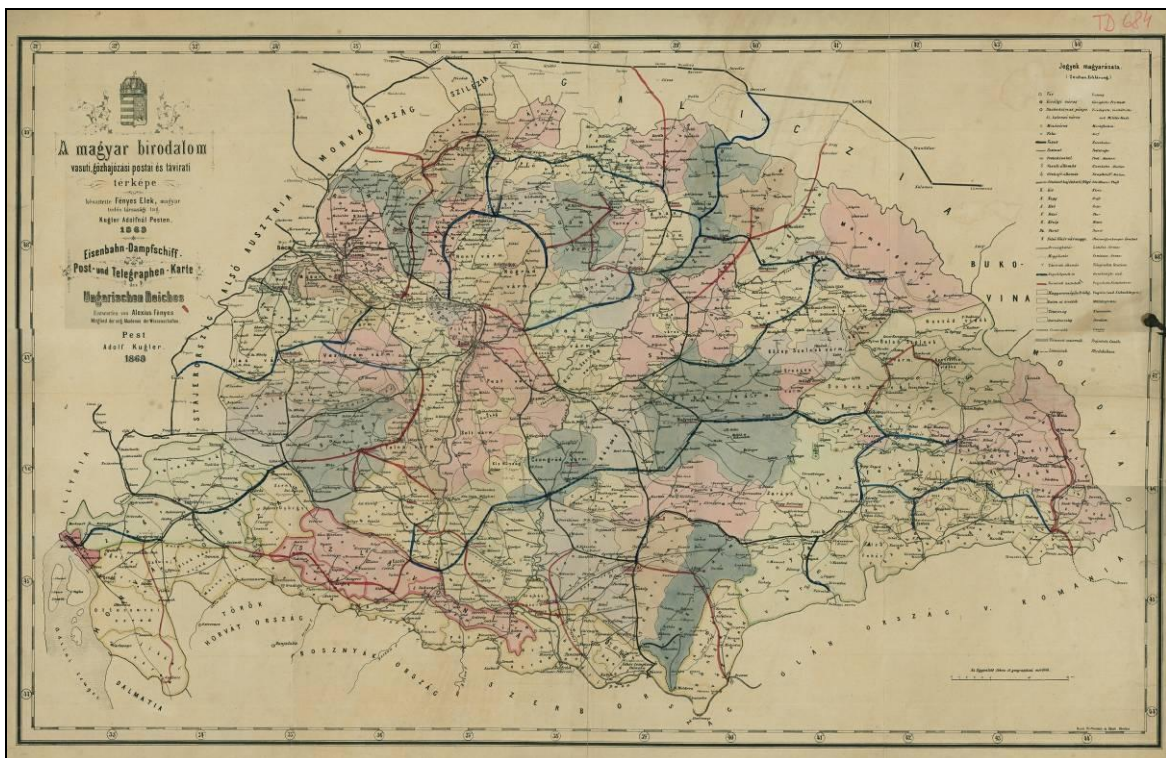
A magyar statisztikatörténet jeleseitől is számos értékes kartogramot ismerünk. *Fényes Elek* (1807–1876) statisztikusként az ország társadalmi-gazdasági erőforrásait, fejlődését mutatta be, összehasonlítva a külföldi viszonyokkal (2. ábra). *Keleti Károly* (1833–1892) a magyarországi tudományos statisztika megalapozója, az *Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal* első igazgatója, a magyar statisztikai felmérések első megszervezője és irányítója volt, aki a nemzetközi statisztikai életben is jelentős szerepet játszott, számos rangos nemzetközi statisztikai konferencián vett részt. Anyanyelvi, demográfiai, nemzetiségi, mezőgazdasági térképei egyaránt ismeretesek.

A KSH Könyvtár térképgyűjteménye

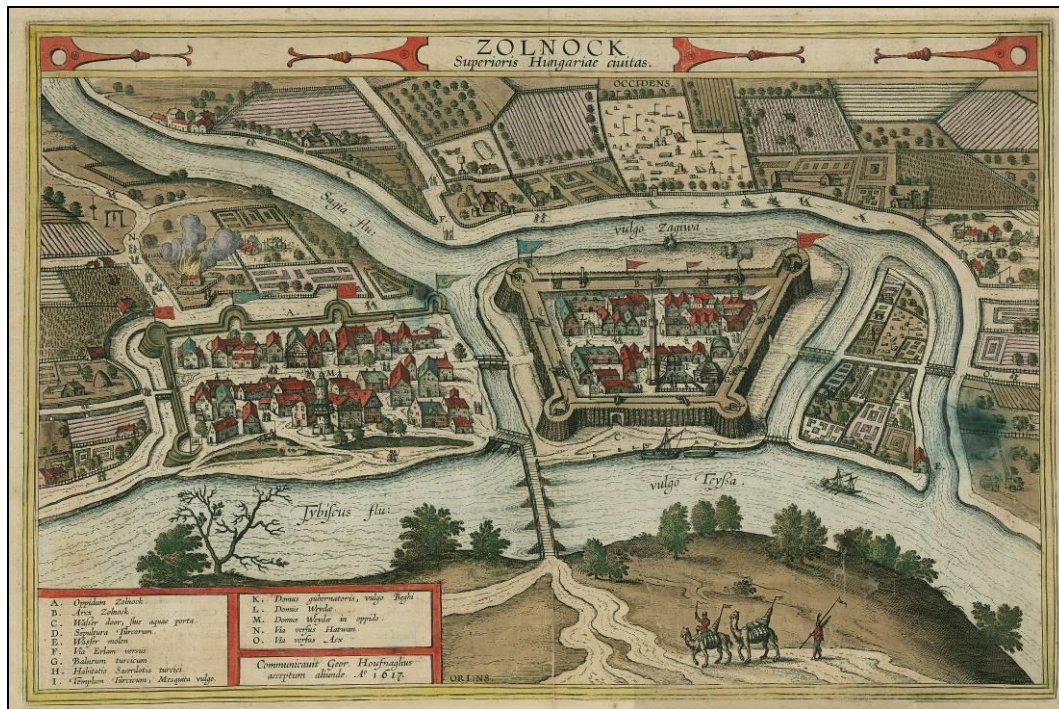
Könyvtárunkban természetesen az 1867 előtti évszázadokból is – ha hézagosan is, de – vannak térképek. A legrégebbi a kiegyezés előtt 250 évvel, 1617-ben készült (3. ábra). Az 1. táblázat rövid áttekintést nyújt térképeink időrendi megoszlásáról. Ebből kitűnik, hogy az 1801 és 1867 közötti évenkénti térképgyarapodásnál jó nagyságrenddel nagyobb az 1867 utáni korszaké, amelyet a trianoni békediktátumig számítottunk.

1. ábra Hátsek Ignác térképe a magyarországi kukoricatermésről

2. ábra Fényes Elek vasúti, gőzhajózási, postai és távirati térképe

3. ábra Szolnok térképe 1617-ből

1. táblázat

Az 1945 előtti térképek megoszlása korszak szerint

Időszak	Darabszám	Darab/év
XVII. század	3	0,03
XVIII. század	31	0,3
1801–1867	104	1,6
1867–1920	1203	22,7
1921–1945	771	32,1

A rohamos fejlődésben persze a földrajztudomány és a térképészet gyors fellendülése, emellett az új politikai, államjogi helyzetből következően elsősorban a közigazgatás, másodsorban a gazdasági élet, a közlekedés, a postaügy, a statisztikatudomány stb. kibontakozása, és az utóbbival kapcsolatban az 1869-től bevezetett népszámlálások térképi feldolgozása játszott komoly szerepet. Könyvtárunk 1921 és 1945 közötti még magasabb fajlagos térképgyarapodását a politikai, társadalmi és gazdasági élet sokoldalú általános fejlődése mellett az újabb nagyfokú technikai előrehaladás is indokolja.

A térképeket törökbálinti raktárunkban külön térképszobában tároljuk. A muzeális értékű dokumentumoknak a központi könyvtárban biztosítottunk helyet.

2011 előtt a térképek között leginkább a katalóguscédulák alapján lehetett keresni. Azóta valamennyi leírása – legalább címmel, szerzővel és kiadóval – bekerült online adatbázisunkba. Teljes feltárásuk mind formai, mind tartalmi szempontból még várat magára. (A cikkünkkel azonos címmel idén napvilágot látott kötetben lévő 2112 darab térkép leírása teljesnek mondható.)

A térképeket speciális űrlap segítségével dolgozzuk fel. A fő adatlapon a fontosabb információkat rögzítjük. Itt szerepel a mű címe, alcíme, szerzője, kiadási és megjelenési adatainak sora, méretaránya, mérete, nyelve, sorozathoz tartozása, a különböző megjegyzések rovata, a tárgyszólánc és a példány(ok)ra vonatkozó minden információ. Címleírásunk lényeges része a megjegyzés rovata. Külön hangsúlyt fektettünk arra, hogy a térképen található melléktérképeket is leírjuk, címükkel és esetleges méretarányukkal együtt. A megjegyzésben szerepel még a térképen található egyéb információk közzlése is, például a megyei térképek esetében a címerek ábrázolása. A térképeken található egyéb közzlések (szintén a megyei térképek esetében a járások jelölése, vagy a várostérképek esetében a nevezetesebb épületek megjelenítése) is részei a leírásnak.

A térképállomány egyes főbb témaköreinek jellegzetességeit a következőkben vázlatosan ismertetjük.

Anyanyelvi, nemzetiségi statisztikai, néprajzi, egyes népszámlálási térképek

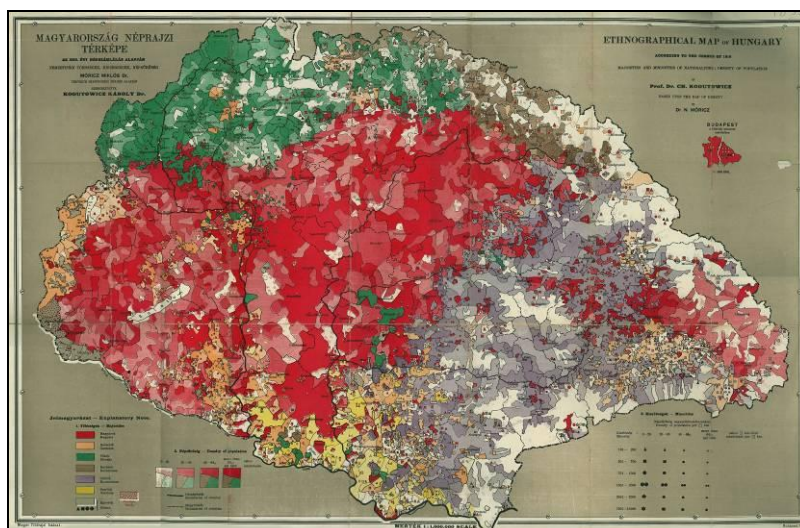
Az egyes szakterületek és térképeik erősen összefüggenek egymással, ezért e száztíz térképünket együtt tárgyaljuk. E térképek csak a statisztikai hivatal megalakulása után, egyes népszámlálások anyanyelvi adatainak feldolgozása nyomán készülhettek el. A fenti szakterületekről 1880 körül jelentek meg az első térképeink, kivéve a néprajz területét, mert *Cholnoky Jenő*től *Magyarország néprajzi térképe* csak 1910-ben került a nyilvánosság elé. Külön ki kell emelnünk *Teleki Pál* 1920-ban megjelent *Magyarország néprajzi térképe a népsűrűség alapján* című, 1:1 000 000 méretarányú – nemzetközileg igen fontos történeti értékű, a szakirodalomban „carte rouge” néven szereplő – térképét, amely az 1910. évi népszámlálás anyanyelvi adatainak tudományos feldolgozásával készült. A trianoni békediktátum nyomán több, az 1910-es adatokat más módszerrel bemutató néprajzi térkép is készült, ezek közül szép példa *Kogutowicz Károly* egyetemi tanár 1:1 000 000 méretarányú, *Magyarország néprajzi térképe* című munkája, amelyet 1927-ben adtak ki (4. ábra). Természetesen e szakterületek térképei egyes vármegyéről vagy nagyobb tájegységekről is megjelentek; érdekességként meg kell még említeni 1920-ból az 1:800 000 léptékű *A moldvai csángók néprajzi térképe* című kiadványt is.

Árvízvédelmi, folyamszabályozási, vízépitési, vízgazdálkodási térképek

A kapcsolódó szakterületekről első térképeink az 1879-es szegedi árvíz hatására, az újjáépítés érdekében, illetve az Al-Duna hajózhatóságának megkönnyítésére keletkeztek. A későbbiekben az Al-Duna mellett a Duna más szakaszainak, a Tiszának, a Tisza–Körös-vidék folyóinak, a Temes és Béga folyók szabályozását, csatornák építését stb. tartalmazó térképek is készültek (például *A Tisza folyó átnézeti hossz-szelvényei szabályozás előtti [1830–42] és jelenlegi [1890–91] állapotában*). E térképek nagy része módszeresen és szakszerűen, természetesen sokszor a részletekbe merülően mutatja be a tárgykor körülbelül harminc térképét. Ki kell emelnünk a magyarországi folyók vízgyűjtő területét, csapadékmérő állomásait stb. bemutató tudományos és gyakran idegen nyelvű térképeket. Figyelemre méltó az 1918-ban *Kandó Kálmán* vezetésével készült *Magyarország vízierői...* című térkép, amely a kérdéskört még a Kárpát-medence egységében tárgyalja.

Földtani térképek

Első két térképünk *Ráisz Keresztély* munkájaként 1802-ben a Baradla-barlangról készült (*Baradla barlangjának mind fekvése, mind belső formája, illetve Gömör vármegyében fekvő Baradla barlangjának környéke 's kiterjedése...* címen). Ezeket követte jó félévszázaddal később Magyarország néhány talajgazdálkodási térképe, illetve egy esetben Ausztria–Magyarország földtani térképe.

4. ábra Magyarország néprajzi térképe

A Magyar Királyi Földtani Intézet létrehozásával 1887-től tudományos háttere volt a földtani térképészetnek, amelybe a továbbiakban néhány másik intézmény (egy-két egyetem, a Magyarhoni Geológiai Társulat és a Magyar Földrajzi Intézet) is bekapcsolódott. A Földtani Intézet – a III. katonai felmérés 1:75 000-es szelvénybeosztása alapulvételével – két kisebb sorozatot (például úgynevezett átnézetes talajismereti térképeket) adott ki, de az értékesebbek és érdekesebbek az országos földtani térképek, illetve az egyes hegységek (például a Mecsek) és bányavidékek (esztergomi, körmöci stb.) földtani térképei. Felkelthetik figyelmünket a visszatért területekkel foglalkozó munkák is: 1942-ből *Ruténföld gazdasággeológiai térképe*, emellett 1944-ből *Balánbánya környékének földtani térképe* is.

Gazdasági térképek

A XIX. században elterjedt a gazdasági élet különböző területeinek térképészeti feldolgozása. Keleti Károly és Hátsek Ignác kartogramjai kitűnően ábrázolják Magyarország mezőgazdaságát és iparát. Különleges történeti értékkel bír *Homolka József* 1895-ben napvilágot látott *A magyar szent korona országainak földmívelési térképe* című, 1:900 000 méretarányú kiadványa.

Hegy- és vízrajzi térképek

A témában első kiadványként a Hátsek Ignác-féle 1880-as *Magyarország vízrajzi térképe* jelent meg 1:2 500 000 méretarányúval, amelyen a szerző a vízügyi hatóságokat és állomásokat is feltüntette. E tárgykörből a későbbiekben, a századfordulón kiemelkedik *Kogutowicz Manó* sokoldalú munkásságából a négy szelvényből álló, *A Magyar Korona országainak hegyrajzi és vízrajzi térképe* 1:600 000-es méretarányával, részletességével, amely mellékterképként a Magas-Tátra ábrázolását tartalmazza. A Magas-Tátra – mint Magyarország, egyúttal a Kárpát-medence legmagasabb hegysége – egyébként tizenöt hegy- és vízrajzi térképünkön is megtalálható, ezekből négy csak a Tátrát mutatja be. Természetesen készültek hazánk más tájegységeiről (a Lajta-hegységről, Budapest és vidékéről stb.) is ilyen térképek, amint egyes folyószabályozásokhoz is.

Közigazgatási térképek

Első országtérképünket *Müller Ferenc* készítette 1790-ben *Mappa novissima regnorum Hungariae...* címen, amely a Magyar Királyságot a hozzá tartozó

tartományokkal együtt, 1:1 422 000-es méretarányban ábrázolja. E térkép is, majd *Karacs Ferenc Magyar országnak és a' hozzá kaptasoltatott Horváth, és Tóth országoknak, 's határőrző katonai vidékeknek, nem különben az Erdélyi Nagy Fejedelemségnek vármegyékre és szabad kerületekre osztatott 's a' leg jobb Mappák szerént készítettett közönséges táblája* című munkájának mindkét kiadása is jelentékeny térképtörténeti munka lett. A későbbiekben még sok szép, eleinte német, majd a kiegyezés időszakától már elsősorban magyar nyelvű országtérképek készültek, amelyeknek kiváló és részletgazdag példája *A magyar állam közigazgatási térképe* nyolc szelvényen, 1:400 000-es méretarányúval, igazgatási táblázatokkal. Közigazgatási országtérképeinkbe sok szakigazgatási térkép (igazságügy, postaügy, pénzügy, egyházügy stb.) is tartozik.

Rendkívül sok vármegyei közigazgatási térképet számlál gyűjteményünk, *Görög Demeter* sorozata (Erdély nélkül) a XIX. század fordulóján, majd a következő századfordulón *Gönczy Pál Magyarország atlasza* című sorozata is fontos térképtörténeti munkává vált. E térképek korszakunk végén *Tallián Ferenc* munkásságával zárultak. Meg kell említeni még a vármegyék úgynevezett átnézeti térképeinek 1870 körül megjelent egységes, 1:144 000-es méretarányú sorozatát is, amelynek térképei részletességük (településhálózat községhatárokkal, közút- és vasúthálózattal stb.) miatt topográfiai térképeknek is számítanak. Itt is találhatóak szakigazgatási térképek, például a földadó-kataszteri térképek sorozata.

Gyűjteményünkben kisebb számban, de városok közigazgatási, városrendezési térképei is fellelhetők. A tervek közül – különösen a trianoni sorsforduló miatt – sok nem valósult meg, mint ahogy 1918-ban Magyarország térképe a tervezett új vármegyei beosztással is hamvába holt elképzelés volt. Mintegy százhetven térképünk nagy változatossággal, de közel sem a teljesség igényével mutatja be a tárgyalta korszak figyelemre méltó városait.

Közlekedési térképek

Első térképünk a *Grimm Vince* által 1836-ban készített *Magyar- és Erdélyországi posta 's vontatójárások földképe*, majd a következő évtől a monarchiabeli, egyszersmind a magyarországi vasúthálózat tervezésével, építésével, illetve a megépült hálózat bemutatásával összefüggő térképek következnek. A vasútfejlesztés – és a vele kapcsolatos térképészeti munka – különösen a kiegyezés körüli évektől gyorsult fel olyannyira, hogy a témá-

ban 1910-ig egy-kétévente jelent meg térkép. Erre egy szép példa a kor végén *A magyar királyi államvasutak és a kezelésükben levő helyi érdekű vasutak térképe* 1:1 050 000-es méretarányal.

A közúthálózat első térképe 1868-ból való; *Orts- und Strassen-Karte der Königreiche Ungarn, Croatien und Slavonien des Grossfürstenthums Siebenbürgen, und der k. k. Militair Graenze* címen került forgalomba. A közúti térképek 1900-tól váltak gyakoribbá, majd a motorizáció fejlődésével – 1920 után – a vasúti térképekkel szemben túlsúlyra kerültek. Érdekességként megjegyezzük, hogy az első kifejezett autótérképet 1928-ban adták ki *Részletes magyar autótérkép* címen, 1:250 000-es méretarányal, öt szelvényen. A témához tartozik, hogy a *Magyar Királyi Kereskedelemügyi Minisztérium* – 1897 és 1911 között megjelent – *Magyarország távolsági térképe* című sorozata a III. katonai felmérés 1:75 000-es szelvénybeosztása alapulvételével, egységes irányelvekkel készült. A XX. század fordulója részletes közúthálózatának bemutatása, a helységek közötti távolságadatok megadása miatt e háromszázkét darab térképnek nagy a forrásértéke.

A vízi közlekedésről – kisebb jelentősége miatt – önálló térkép nem jelent meg; a gőzhajózás általában Magyarország vasúti (postai stb.) térképein szerepel.

Topográfiai térképek

E körülbelül százötven térkép közül elsőnek 1696-ban a *Nicolas Sanson* szerkesztette *Partie du cercle d'Autriche, ou sont les duchés de Stirie, de Carinthie, de Carniole, et autres Etats Héritaires a la Maison d'Autriche* című térkép jelent meg, amely természetesen Magyarországot is magába foglalja. A későbbiekből két nagyobb történeti értékű térképet őriz könyvtárunk. Az egyik *Matthäus Seutter* 1742-ben megjelent *Novissima et accuratissima Hungariae cum circumjacentibus regnis et principatibus in mappa geographica designatio* című, 1:2 080 000 méretarányú, a másik pedig *Schedius Lajos* és *Blaschnek Sámuel* 1847-ben kiadott *Magyar ország, Horvát, Tót, Dalmát, Erdély országok, a' tenger mellék, katonai határörvidék, földképe* című, 1:469 472 [!] méretarányú térképe.

Topográfiai térképeink rendkívül változatosak, sokszor kapcsolódnak a különböző szakterületek (árvízvédelem, meteorológia, nemzetiségi statisztika stb.) térképeihez is. Meg kell említenünk még – a *Kogutowicz Manó* által 1890-ben szervezett első

magyar térképszerkesztői és -kiadói intézmény, a *Hölzel és Társa Magyar Földrajzi Intézet* (1892-től a századfordulóig *Kogutowicz és Társa Magyar Földrajzi Intézet*) létrejötte előtt – a bécsi *Militär Geographisches Institut* Magyarország területét feldolgozó kiadványait, elsősorban az *Österreichische Karte* 1:300 000 méretarányú sorozatát.

Történelmi térképek

Többségében politikatörténeti falitérképeink vannak a Római Birodalom korától Magyarország történetének főbb korszakaiig, de érdekessége és tanulságos volta miatt megemlíthetjük az 1896-ban megjelent, *A magyar állam nyomdászati-történelmi térképe* című kiadványt is. A szintén idetartozó hadtörténeti térképek a két világháború időszakának bizonyos eseményeit dolgozzák fel. Erre egy példa – a második bécsi döntés nyomán – *A 20. dandár bevonulása Erdélybe 1940. aug. 24-től szept. 21-ig* című térkép.

Irodalom

- [1] NEMES Erzsébet, szerk.: A KSH Könyvtár 1945 előtti magyar és magyar vonatkozású térképei. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár, 2013. 430 p. ISBN 978 963 235 272 5
- [2] PAPP-VÁRY Árpád: Magyarország története térképeken. Budapest, Kossuth – Cartographia, 2005. 279 p. ISBN 963 09 4747 1
- [3] PAPP-VÁRY Árpád: Térképtudomány. A pálcikatérképtől az úrtérképig. Budapest, Kossuth, 2007. 461 p. ISBN 978 963 09 5511 9
- [4] PLIHÁL Katalin: Magyarország legszebb térképei, 1528–1895. Budapest, Kossuth – Országos Széchényi Könyvtár, 2009. 235 p. ISBN 978 963 09 6046 5
- [5] STEGENA Lajos: Tudományos térképezés a Kárpát-medencében 1918 előtt. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1998. 67 p. ISBN 963 05 7359 8

Beérkezett: 2013. IX. 6-án.

